

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het kleine vaderland. Het gezin en de staat in de Code civil des Français (1804)

Burg, M.J. van der

Citation

Burg, M. J. van der. (2009). Het kleine vaderland. Het gezin en de staat in de Code civil des Français (1804). *Historica: Vrouwengeschiedenisblad*, 32(2), 19-24. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/13937>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/13937>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Het gezin en de staat in de *Code civil des Français* (1804)

Het kleine vaderland

Tussen de Franse Revolutie van 1789 en Napoleons troonsbestijging in 1804 veranderde de Franse maatschappij ingrijpend. Vrouwen en kinderen die voorheen doorgaans weinig rechten genoten, kregen opeens allerlei rechten toebedeeld. Niettemin werden veel hiervan enkele jaren later onder het bewind van Napoleon weer teruggedraaid. Dit artikel gaat in op de napoleontische *Code civil des Français* en de wijze waarop dit Burgerlijk Wetboek vorm gaf aan de relaties tussen mannen, vrouwen en kinderen.

/ Martijn van der Burg /

Sinds 1804 wordt in Frankrijk recht gesproken aan de hand van de *Code civil des Français* – het Burgerlijk Wetboek dat onder Napoleon Bonaparte tot stand kwam. Sindsdien is het wetboek weliswaar gemoderniseerd, maar in essentie volgt het nog steeds de opzet die meer dan tweehonderd jaar geleden bedacht is. Napoleon beschouwde het wetboek als een van zijn grootste prestaties. Enerzijds was onder zijn bewind een aanzienlijk deel van Europa voorzien van uniforme wetgeving, anderzijds maakte het wetboek verregaande staatsingrepen mogelijk. De *Code civil* had de pretentie om alle belangrijke ogenblikken in het leven te regelen van de wieg tot het graf. Napoleon wilde zich graag meten met de invloedrijke wetgevende arbeid van Romeinse keizers. En inderdaad, nog steeds is het burgerlijk recht in grote delen van de wereld geënt op Napoleons project. Van deze nalatenschap was Napoleon zich terdege bewust.

Vanaf 1815 tot aan zijn dood in 1821 verbleef de voormalige Franse keizer op het Atlantische eiland Sint-Helena. Hier had hij alle tijd om na te denken over de impact van zijn heerschappij over Europa. Terecht voorspelde de voormalige keizer als banneling op het eiland: “*ce qui vivra éternellement, c’est mon Code civil*”.¹

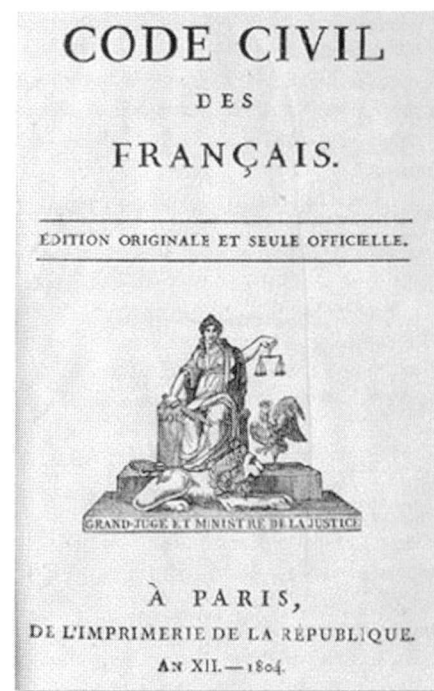
Een belangrijk onderdeel van de *Code civil* was het familierecht. Hier werden de verhoudingen vastgesteld tussen de staat en het gezin, maar vooral tussen de gezinsleden onderling. Juist het familierecht werd door de napoleontische bestuurders van groot belang geacht. De Franse Revolutie van 1789 had de maatschappij op zijn kop gezet want traditionele rolpatronen en machtsverhoudingen hadden ter discussie gestaan. Het credo ‘Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap’ moest doorklinken in de nieuwe ordening van de samenleving, dus ook in het recht. Vrouwen en kinderen, die tijdens het ancien régime vaak achtergesteld waren, werden door de revolutionairen nieuwe rechten toegekend. Een utopische toekomst leek in het ver-

schiet. Toch was het Frankrijk in de jaren na de politieke omwenteling slecht vergaan. Continue oorlog, de Jakobijnse terreur en hyperinflatie hadden het land weinig goeds gebracht. De idealen van 1789 waren langzamerhand in diskrediet geraakt en er werd verlangd naar een sterke man om de revolutie definitief af te sluiten. Toen de succesvolle generaal Napoleon Bonaparte in 1799 aan de macht kwam, begreep hij dat de codificatie van het burgerlijk recht noodzakelijk was om orde te scheppen en zijn macht te doen gelden. De legerleider meende dat alleen een rechtstreeks ingrijpen in het privéleven van de Fransen zou leiden tot een stabiele staat.

In dit artikel zal worden ingegaan op de gevolgen die de codificatie van het burgerlijk recht had voor de machtsverhoudingen binnen het gezin. Allereerst komt de Franse Revolutie aan bod en de gevolgen die zij had voor de ontwikkeling van het burgerlijk recht. Daarna zal ik het ideologische en politieke kader schetsen waarin de *Code civil* geplaatst moet worden. Voorts wordt ingegaan op het familierecht. Welke gevolgen had het nieuwe Burgerlijk Wetboek voor de verhoudingen binnen het gezin? In het bijzonder zal aandacht worden besteed aan de positie van vrouwen in de *Code civil* in relatie tot gezinshoofden en kinderen. Tot slot wordt de vraag gesteld of de juridische positie van vrouwen nu is verbeterd of verslechterd in de jaren rond 1800.

De Franse Revolutie en het recht

In prerevolutionair Frankrijk was geen sprake van uniform recht. Wel kende het land twee gebieden met eigen juridische tradities. In de *pays de droit écrit*, het gebied grofweg ten zuiden van de lijn La Rochelle-Genève, werd recht gesproken aan de hand van het Romeins recht. In het midden en noorden van het Franse koninkrijk lagen de *pays coutumiers* waar over het algemeen gewoonterecht (*coutumes*) van kracht was. Anders dan in de *pays de droit écrit* was dit recht aanvankelijk niet vastgelegd. De vele honderden *coutumes* vonden hun oorsprong in de ongeschreven gewoonten. Verder waren het

Titelblad van de originele *Code civil des Français* uit 1804.

huwelijk en gezinsleven zaken die ook tot het domein van de kerk behoorden. Zodoende was Frankrijk een mozaïek van rechtskringen en de juridische status van mannen en vrouwen kon regionaal behoorlijk uiteenlopen. Weliswaar werd in het midden van de zestiende eeuw een poging ondernomen om een *droit commun français* op te stellen maar dit mislukte omdat de rechtsgeleerden het niet eens konden worden of zij dit moesten doen aan de hand van het gewoonterecht of van de Romeinse bepalingen.²

Deze moeilijkheden bleven bestaan. Ofschon de Franse revolutionairen in principe wilden komen tot nationale wetboeken, lukte het ook hen nooit om dit ideaal geheel te verwezenlijken. De drijvende kracht achter alle codificatieprojecten was de invloedrijke jurist Jean Jacques Régis Cambacérès. Onder zijn leiding vergaderde het *Comité de législation civile, criminelle et de féodalité* maandenlang, vaak van zeven uur 's ochtends tot elf uur 's avonds, over alle wetgeving. Zo ontwierp Cambacérès tussen 1793 en 1796 drie verschillende Burgerlijke Wetboeken. De achttienjarige juristen die samen het comité vormden hadden een enorme codificatietask op zich genomen: de vele rechtskringen moesten tot een geheel >>

worden gesmeed. Omdat Cambacérès en zijn collega's de zaken zo grondig aanpakten, verliep de totstandkoming van de wetboeken behoorlijk traag.³ Hun ijver werd slechts ten dele beloond; geen van de ontworpen wetboeken werd ooit rechtsgeldig. Wel is het zo dat allerlei afzonderlijke wetten werden afgekondigd in het zogeheten *droit intermédiaire*. Zo zijn de gelijkheid voor de wet, adoptie, echtscheiding en scheiding van kerk en staat te danken aan het revolutionaire recht. Deze juridische erfenis zou zeer bestendig blijken te zijn, want veel elementen uit het *droit intermédiaire* hebben hun sporen nagelaten in de latere *Code civil des Français*.⁴

De ideologie achter de *Code civil*

Bijna tien jaar na de Revolutie ontbeerde Frankrijk nog altijd een Burgerlijk Wetboek. Toen generaal Bonaparte in november 1799 een greep naar de macht deed, was hij vastberaden om op korte termijn een uniform Burgerlijk Wetboek in te voeren. Hij zag dit als een absolute voorwaarde voor de versteviging van de nationale eenheid en van zijn macht. Om de codificatie te laten slagen, verlangde Napoleon in augustus 1800 dat een synthese gemaakt zou worden van eerdere ontwerpen. Vier juristen werden hiervoor verantwoordelijk gesteld. François-Denis Tronchet en Félix Bigot de Préameneu kwamen beiden voort uit de Noord-Franse *coutume*-traditie. De *pays de droit écrit* werden in de codificatiecommissie vertegenwoordigd door Jean-Étienne-Marie Portalis en Jacques Maleville.

Om de ideologie achter de *Code civil* te begrijpen, kan niet worden voorbijgegaan aan de denkbeelden van Jean-Étienne-Marie Portalis. Enerzijds was Portalis een religieus man, geschoold in de middeleeuwse rechtsfilosofie. Anderzijds was hij beïnvloed door achttiende-eeuwse verlichte ideeën zoals die van Montesquieu. Zowel Montesquieu als Portalis waren gematigde denkers die een brug trachtten te slaan tussen christendom en verlichting. Zij hadden een groot vertrouwen in de menselijke rede en meenden dat rechtvaardigheid ontsproot uit de goddelijke ordening.⁵ Portalis troostte zich grote moeite om een wetboek op te stellen dat een ideologisch kader zou bieden waarbinnen de keizer zijn positie kon rechtvaardigen. In deze ideologie bestond een nauwe band tussen de familie en de staat. Jean-Étienne-Marie Portalis maakte in zijn woordkeus veel gebruik van staatsrechtelijke termen wanneer hij over gezinnen sprak. Omgekeerd meende hij dat nationale eenheid haar oorsprong vond in huiselijke kring: "*c'est par la petite patrie, qui est la famille, que l'on s'attache à la grande*".⁶ De bestuurder van dit 'kleine vaderland' was het mannelijke gezinshoofd, de chef van het '*gouvernement de la famille*'.⁷ Omgekeerd dienden bestuurders zich als goede vaders te gedragen: "*on a besoin que les pères soient de vrais magistrats, partout où le maintien de la liberté demande que les magistrates ne soient que des pères*".⁸

Loyaliteit aan de Franse staat moest dus be-

ginnen bij loyaliteit aan het eigen gezin. Unificatie van het Franse volk stond voorop bij het opstellen van een nationaal Burgerlijk Wetboek en dat kon alleen wanneer de staat actief zou ingrijpen in het gezinsleven. De machtsverhoudingen binnen de staat dienden overeen te stemmen met die binnen het gezin. Dit idee – dat ik de *petite patrie*-gedachte noem – is een uiting van het dirigisme van de *Code civil*. Veel van de verscherpingen in het napoleontische familierecht kunnen worden toegeschreven aan deze denkbeelden.

De meeste tijdgenoten waren het eens dat de *Code civil des Français* een meesterwerk in

met terugwerkende kracht (weliswaar tot 14 juli 1789) twee rechten verleende waarmee hun juridische status gelijk werd aan die van reguliere kinderen. Ten eerste mochten zij volledig aanspraak maken op de nalatenschap van hun vader, waarbij hun erfdeel gelijk was aan dat van geëchte kinderen. Ten tweede werd hen toegestaan om na te gaan van wie zij afstamden. Vooral dit laatste punt zorgde voor veel ophef. Daarom werden vanaf 1795 door middel van enkele juridische kunstgrepen de rechten van 'natuurlijke kinderen', zoals deze kinderen eufemistisch genoemd werden, met terugwerkende kracht beperkt. Vanaf die tijd konden en-

Litho van Jean Jacques Régis Cambacérès, een van de invloedrijkste juristen in de revolutionaire en napoleontische tijd. Ingekleurde litho naar een portret van de hand van Eustache Maurin.

Bron: <http://commons.wikimedia.org>

helderheid en precisie was. Inhoudelijk viel er meer op af te dingen. Napoleon en zijn bestuurders waren aan de macht gekomen met de belofte de revolutie tot een goed einde te brengen, maar zij mochten haar niet volledig terugdraaien. Deze complexe relatie tussen Napoleon en de Franse Revolutie had zijn doorwerkingen in het nieuwe wetboek, dat op enkele punten de verworvenheden van de Revolutie consolideerde. Het garandeerde gelijkheid voor de wet en de scheiding van kerk en staat: zaken als het huwelijk en de burgerlijke stand waren voorgoed aan de kerkelijke invloedsfeer onttrokken. Nochtans was het wetboek op sommige punten ronduit in tegenspraak met de revolutionaire beginselen. Napoleons dirigisme straalde door in veel van de wetsartikelen. Zo werden de vrijheden van minderjarigen en vrouwen ernstig beknot ten gunste van het hoofd van het gezin, evenals die van arbeiders ten gunste van hun werkgevers.⁹

Moeders, vaders en kinderen

Punt van discussie was wat men in Frankrijk '*la condition des enfants naturels*' noemde: waaruit bestonden de rechten van buitenechtelijke kinderen? Deze bastaarden, zoals ze in de volksmond werden genoemd, waren vanouds achtergesteld bij wettige kinderen. De kerk erkende deze kinderen bijvoorbeeld niet en zij konden moeilijk klimmen op de sociale ladder. Hieraan kwam een eind met de revolutionaire wetgeving van 2 november 1793 die bastaarden

kel natuurlijke kinderen wier vader tussen juni en november 1793 gestorven was een deel van de erfenis claimen.

Hoe werd dit in de *Code civil* geregeld? Aanvankelijk waren de opstellers van de *Code civil* tamelijk coulant. In de oorspronkelijke bepalingen was opgenomen dat in de geboorteakte de naam van de vader werd gezet die de moeder opgaf. Dit schokte enkele conservatieve leden van het tribunaat die in 1801 en 1802 het wetboek bespraken. Om de geboorte van onechte kinderen te ontmoedigen en de macht van de vader te verstevigen, stonden zij erop de moeders dit recht te ontnemen. Enkelens wilden het vrouwen zelfs expliciet verbieden om een naam te noemen. Zover kwam het niet, maar de *Code civil* zweeg over het recht van vrouwen om een vader aan te wijzen.¹⁰ Bovendien wilde Bonaparte de rechten van onechte kinderen verder inperken. Hij was een tegenstander van het recht van kinderen om hun afstamming te bewijzen. *Pater est, quem nuptiae demonstrant*, was de Romeinsrechtelijke zinsnede die aangehaald werd: van elk kind dat binnen het huwelijk geboren wordt, moet worden aangenomen dat de echtgenoot de vader is. Het was immers onmogelijk om medisch na te gaan wie de vader werkelijk was. Napoleon verklaarde dat met elke poging het vaderschap te weerleggen de autoriteit van het gezinshoofd werd aangetast. Het zou alleen maar aanleiding geven tot kinderlijke en vrouwelijke ongehoorzaamheid.¹¹

Zodoende kende de *Code civil* een reeks zeer beperkende wetsartikelen. Kinderen die voortkwamen uit incestueuze of overspelige relaties mochten niet worden erkend. Zelfs wanneer bastaarden wel erkend werden (buiten het huwelijk) ontvingen zij niet dezelfde rechten als 'gewone' kinderen. Daarmee was het eerste voorrecht (recht op bezit) deels tenietgedaan. Het tweede voorrecht, het recht om de eigen afstamming te bewijzen, werd in artikel 340 van de *Code civil* verboden: "*La recherche de la paternité est interdite. Dans le cas d'enlèvement, lorsque l'époque de cet enlèvement se rapportera à celle de la conception, le ravisseur pourra être, sur la demande des parties intéressées, déclaré père de l'enfant.*" Zoals het artikel laat zien, gold het verbod op het onderzoek naar vaderschap niet wanneer het een 'ontvoering' (*enlèvement*) betrof. Maar dan moest de aangerande vrouw wel aannemelijk maken dat het tijdstip van de conceptie en de verkrachting – waarop de redactie met het eufemisme 'ontvoering' feitelijk doelde – samenvielen. Dit wilde nog niet zeggen dat de verkrachter als de vader aangewezen moest worden, zoals Cambacérès tijdens de besprekingen had geopperd. Napoleon was hier erg tegen. In plaats van het erkennen van het eventuele kind moest een geldboete volstaan, hetgeen in de *Code pénal* kon worden geregeld.¹²

De wijze waarop men dit alles beargumenteerde was opmerkelijk. Was de wet die de Franse volksvertegenwoordiging aanvankelijk aannam een bekranking van de vrijheid en gelijkheid van onwettige kinderen, de napoleontische wetten keerden zich juist tegen deze gelijkheid. Kinderen die buiten het huwelijk geboren waren, zouden niet onder het burgerlijk recht vallen maar onder het natuurrecht. Bastaarden vielen daarom buiten de invloedssfeer van de staat en dus mocht de wetgevende macht hen niet gelijk stellen aan wettige kinderen. Al met al is dit een goed voorbeeld van het eclecticische karakter van de *Code civil*. Zolang het wetgevers uitkwam, beleden zij revolutionaire principes, maar wanneer deze niet strookten met hun politieke doelstellingen bleken zij vrij eenvoudig een tegengesteld standpunt te kunnen innemen.

Desalniettemin mag niet vergeten worden dat de status van bastaarden in de *Code civil* sterk verbeterd was in vergelijking met de periode vóór 1789. Het Franse wetboek zorgde ervoor dat ook onechte kinderen een zekere mate van rechtsbescherming genoten. Zij vielen onder hetzelfde burgerlijk recht en hen werden geen andere beperkingen opgelegd, zoals bijvoorbeeld een verbod op het uitoefenen van bepaalde ambten. En zolang de kinderen niet het resultaat waren van incest of overspel konden zij alsnog geëcht worden door middel van een huwelijk, waarmee ze dezelfde rechten kregen als wettige kinderen.¹³ Alleenstaande moeders kregen dankzij de *Code civil*, als zij niet (opnieuw) trouwden, de zeggenschap over hun kinderen, maar de verwekker van hun onwettige kind werd door de napoleontische wetgeving beschermd. Die hoefde

zich geen zorgen te maken dat hij later alsnog moest bijdragen aan de opvoeding van zijn biologische kinderen.

De vaderlijke macht

Alle bepalingen in de *Code civil* over 'natuurlijke kinderen' waren erop gericht het 'vreemde' buiten de familie te houden en het gezag van het gezinshoofd te versterken. Dit is evenzeer te zien in het hoofdstuk *puissance paternelle*. Ten tijde van de Franse Revolutie was het gezin 'gedemocrateerd', wat wil zeggen dat de positie van vaders ter discussie werd gesteld. Zo kwam in 1790 een einde aan het recht

stond de vader vrij om een zogeheten *conseil spécial* aan te wijzen. De moeder werd dan verplicht om deze door haar overleden echtgenoot aangewezen personen om advies te vragen.

Een ander belangrijk punt was het concept meerderjarigheid. Het belang van deze bepalingen was groot want zij stelden vast wanneer de ouderlijke macht eindigde en kinderen handelingsbekwaam werden. Aangezien daarmee een eind kwam aan het door de *Code civil* zo gewaardeerde gezin, laat het zich raden dat het wetboek hier uitgebreid op inging. De meerderjarigheidsgrens was ook belangrijk aangezien deze direct invloed had op de politieke

Detail van een spotprent uit 1806, door de Engelsman S. Knight. De keizer wordt voorgesteld als een almachtige god die Europa naar zijn hand zet. In deze karikatuur bombardeert hij zijn broer Louis tot koning van Holland: "I agree to the request. I proclaim Prince Louis King of Holland. You Prince! reign over this People".

van vaders om een ongehoorzaam kind op te laten sluiten. Voortaan moesten familieleden, in samenspraak met buren en kennissen, bemiddelen in conflicten tussen vader en kind.¹⁴ Als reactie op deze revolutionaire praktijk wilden de napoleontische juristen het 'natuurlijke' gezag van de gezinshoofden opnieuw versterken ten koste van de rechtspositie van vrouwen en kinderen. Om te beginnen kwamen er uitgebreide bepalingen voor de herinvoering van het vaderlijke voorrecht om ongehoorzame kinderen tot zestien jaar op te laten sluiten.¹⁵ Het Franse wetboek bepaalde verder dat de vader de volledige zeggenschap had over zijn kinderen, en dat hij de bezittingen van zijn kinderen beheerde. Wanneer één van de ouders stierf, verkreeg de ander automatisch de voogdij, maar het

participatie van burgers. Hoe langer twintigers als minderjarig konden worden beschouwd des te langer had de familie invloed op hen. Via de familie had de staat zo weer grip op de minderjarigen. Het individu, de familie en de staat vormden zo een drieëenheid. In de *Code civil* was de meerderjarigheid vastgesteld op 21 jaar. Deze meerderjarigheidsgrens was van revolutionaire oorsprong. Een decreet van 20 september 1792 had bepaald dat voortaan alle Fransen ouder dan 21 jaar als volwassenen moesten worden beschouwd. Hier koos de redactie dus voor het behoud van de revolutionaire wetgeving, maar er moet benadrukt worden dat aan de macht van de vaders nauwelijks getornd werd. Ook meerderjarige kinderen bleven in veel opzichten verantwoording >>

Zodoende kende de *Code civil* een reeks zeer beperkende wetsartikelen. Kinderen die voortkwamen uit incestueuze of overspelige relaties mochten niet worden erkend. Zelfs wanneer bastaarden wel erkend werden (buiten het huwelijk) ontvingen zij niet dezelfde rechten als 'gewone' kinderen. Daarmee was het eerste voorrecht (recht op bezit) deels tenietgedaan. Het tweede voorrecht, het recht om de eigen afstamming te bewijzen, werd in artikel 340 van de *Code civil* verboden: "*La recherche de la paternité est interdite. Dans le cas d'enlèvement, lorsque l'époque de cet enlèvement se rapportera à celle de la conception, le ravisseur pourra être, sur la demande des parties intéressées, déclaré père de l'enfant.*" Zoals het artikel laat zien, gold het verbod op het onderzoek naar vaderschap niet wanneer het een 'ontvoering' (*enlèvement*) betrof. Maar dan moest de aangerande vrouw wel aannemelijk maken dat het tijdstip van de conceptie en de verkrachting – waarop de redactie met het eufemisme 'ontvoering' feitelijk doelde – samenvielen. Dit wilde nog niet zeggen dat de verkrachter als de vader aangewezen moest worden, zoals Cambacérés tijdens de besprekingen had geopperd. Napoleon was hier erg tegen. In plaats van het erkennen van het eventuele kind moest een geldboete volstaan, hetgeen in de *Code pénal* kon worden geregeld.¹²

De wijze waarop men dit alles beargumenteerde was opmerkelijk. Was de wet die de Franse volksvertegenwoordiging aanvankelijk aannam een bekringing van de vrijheid en gelijkheid van onwettige kinderen, de napoleontische wetten keerden zich juist tegen deze gelijkheid. Kinderen die buiten het huwelijk geboren waren, zouden niet onder het burgerlijk recht vallen maar onder het natuurrecht. Bastaarden vielen daarom buiten de invloedssfeer van de staat en dus mocht de wetgevende macht hen niet gelijk stellen aan wettige kinderen. Al met al is dit een goed voorbeeld van het eclectische karakter van de *Code civil*. Zolang het wetgevers uitkwam, beleden zij revolutionaire principes, maar wanneer deze niet strookten met hun politieke doelstellingen bleken zij vrij eenvoudig een tegengesteld standpunt te kunnen innemen.

Desalniettemin mag niet vergeten worden dat de status van bastaarden in de *Code civil* sterk verbeterd was in vergelijking met de periode vóór 1789. Het Franse wetboek zorgde ervoor dat ook onechte kinderen een zekere mate van rechtsbescherming genoten. Zij vielen onder hetzelfde burgerlijk recht en hen werden geen andere beperkingen opgelegd, zoals bijvoorbeeld een verbod op het uitoefenen van bepaalde ambten. En zolang de kinderen niet het resultaat waren van incest of overspel konden zij alsnog geëcht worden door middel van een huwelijk, waarmee ze dezelfde rechten kregen als wettige kinderen.¹³ Alleenstaande moeders kregen dankzij de *Code civil*, als zij niet (opnieuw) trouwden, de zeggenschap over hun kinderen, maar de verwekker van hun onwettige kind werd door de napoleontische wetgeving beschermd. Die hoefde

zich geen zorgen te maken dat hij later alsnog moest bijdragen aan de opvoeding van zijn biologische kinderen.

De vaderlijke macht

Alle bepalingen in de *Code civil* over 'natuurlijke kinderen' waren erop gericht het 'vreemde' buiten de familie te houden en het gezag van het gezinshoofd te versterken. Dit is evenzeer te zien in het hoofdstuk *puissance paternelle*. Ten tijde van de Franse Revolutie was het gezin 'gedemocrateerd', wat wil zeggen dat de positie van vaders ter discussie werd gesteld. Zo kwam in 1790 een einde aan het recht

stond de vader vrij om een zogeheten *conseil spécial* aan te wijzen. De moeder werd dan verplicht om deze door haar overleden echtgenoot aangewezen personen om advies te vragen.

Een ander belangrijk punt was het concept meerderjarigheid. Het belang van deze bepalingen was groot want zij stelden vast wanneer de ouderlijke macht eindigde en kinderen handelingsbekwaam werden. Aangezien daarmee een eind kwam aan het door de *Code civil* zo gewaardeerde gezin, laat het zich raden dat het wetboek hier uitgebreid op inging. De meerderjarigheidsgrens was ook belangrijk aangezien deze direct invloed had op de politieke

Detail van een spotprent uit 1806, door de Engelsman S. Knight. De keizer wordt voorgesteld als een almachtige god die Europa naar zijn hand zet. In deze karikatuur bombardeert hij zijn broer Louis tot koning van Holland: "I agree to the request. I proclaim Prince Louis King of Holland. You Prince! reign over this People".

van vaders om een ongehoorzaam kind op te laten sluiten. Voortaan moesten familieleden, in samenspraak met burens en kennissen, bemiddelen in conflicten tussen vader en kind.¹⁴ Als reactie op deze revolutionaire praktijk wilden de napoleontische juristen het 'natuurlijke' gezag van de gezinshoofden opnieuw versterken ten koste van de rechtspositie van vrouwen en kinderen. Om te beginnen kwamen er uitgebreide bepalingen voor de herinvoering van het vaderlijke voorrecht om ongehoorzame kinderen tot zestien jaar op te laten sluiten.¹⁵ Het Franse wetboek bepaalde verder dat de vader de volledige zeggenschap had over zijn kinderen, en dat hij de bezittingen van zijn kinderen beheerde. Wanneer één van de ouders stierf, verkreeg de ander automatisch de voogdij, maar het

participatie van burgers. Hoe langer twintigers als minderjarig konden worden beschouwd des te langer had de familie invloed op hen. Via de familie had de staat zo weer grip op de minderjarigen. Het individu, de familie en de staat vormden zo een drieenheid. In de *Code civil* was de meerderjarigheid vastgesteld op 21 jaar. Deze meerderjarigheidsgrens was van revolutionaire oorsprong. Een decreet van 20 september 1792 had bepaald dat voortaan alle Fransen ouder dan 21 jaar als volwassenen moesten worden beschouwd. Hier koos de redactie dus voor het behoud van de revolutionaire wetgeving, maar er moet benadrukt worden dat aan de macht van de vaders nauwelijks getornd werd. Ook meerderjarige kinderen bleven in veel opzichten verantwoording >>

schuldig aan hun vader. Slechts wanneer de vader was overleden, telde de mening van moeder mee.

Huwelijk en echtscheiding

Wat het huwelijk nog altijd tot een belangrijk instituut maakt, is dat het de basis vormt voor een erkende samenlevingsvorm die een langdurige economische, juridische en sociale eenheid voortbrengt: het gezin. In de achttiende eeuw woddde er een debat over de precieze aard van het huwelijk. Zuiver rationeel kon de echtverbintenis beschouwd worden als een overeen-

digweg als een contract tussen een man en een vrouw. Deze overeenkomst werd gesloten op basis van gelijkwaardigheid. Het kerkelijk huwelijk gold voortaan als een privézaak en was vanuit de staat gezien niet rechtsgeldig. Met deze deconfessionalisering werd een dubbele slag toegebracht aan de macht van de katholieke kerk: behalve het verlies van invloed werd de Franse bevolking ook nog eens onderhevig aan 'protestantse' wetgeving.¹⁶ De geestelijkheid was in de praktijk dan ook weinig bereidwillig om alle macht klakkeloos aan de staat af te staan.

graag met de tuinbouw. Zoals een appelboer de eigenaar was van zijn akker, zo was de man eigenaar van zijn vrouw. Die baarde immers zijn kinderen, net zoals de boer de vruchten kon plukken van zijn appelbomen. Om diezelfde reden stonden de napoleontische bestuurders zeer sceptisch tegenover het meisjesonderwijs. Dit druiste tegen hun gedachtegoed in. Wanneer meisjes thuis bleven, zo meende Napoleon, zouden zij door hun moeders kunnen worden voorbereid op het toekomstige huwelijksleven. "*Le mariage est toute leur destination*", aldus de keizer.¹⁸

Aangezien in het revolutionaire recht het huwelijk verworden was tot een contract kon het ook worden opgezegd net als ieder ander contract. Een van de meest controversiële zaken in het wetboek was dan ook de vaststelling van het recht op echtscheiding – een controversie die verband hield met de scheiding tussen kerk en staat. De instandhouding van deze scheiding, waaraan lange tijd een grote waarde gehecht werd, speelde een belangrijke rol in het behoud van de Franse echtscheidingswetgeving. Van de revolutionaire echtscheidingswet uit 1792 werd veelvuldig gebruik gemaakt. Het huwelijk kon op drie manieren beëindigd worden. Ten eerste was het mogelijk om bij wederzijdse instemming te scheiden. In dat geval konden echtelieden hun huwelijksovereenkomst vrij eenvoudig laten ontbinden. Ten tweede kon onverenigbaarheid van karakters worden aangevoerd als reden tot echtscheiding. Een van de echtgenoten kon echtscheiding aanvragen zonder dat de andere werd gehoord. En ten slotte stonden er in de wet zeven vastgestelde redenen voor echtscheiding, onder meer verlaten, mishandeling, het begaan van ernstige misdaden en krankzinnigheid van de partner.¹⁹

Als gevolg van deze regeling had echtscheiding in Frankrijk een enorme vlucht genomen. Schattingen wijzen uit dat tussen de uitvaardiging van de wet in 1792 en de implementatie van de *Code civil* in 1804 circa veertigduizend Franse echtparen hun huwelijk lieten ontbinden, onder wie zeker dertienduizend koppels uit Parijs.²⁰ Ter vergelijking: in dezelfde tijd werden er in de hoofdstad vijfenvijftigduizend huwelijken voltrokken. Bovendien bleek dat het aantal echtscheidingen op verzoek van de vrouw zeer groot was, als gevolg van een wet van 23 april 1793 die het mogelijk had gemaakt om zeer eenvoudig echtscheiding aan te vragen wanneer de echtelieden al een half jaar van tafel en bed gescheiden waren. In de ogen van tijdgenoten leidde dit tot een "*polygamie successive*", om de Franse minister van binnenlandse zaken in 1796 te citeren.²¹ En hoewel de echtscheidingswet van 23 april 1793 na enkele jaren werd afgeschaft, bleef de wet van 20 september 1792 van kracht tot de voltooiing van de *Code civil* – twaalf jaar later!²²

De napoleontische wetgeving was in belangrijke mate een reactie op de vermeende losbandigheid van de revolutionaire tijd. Men zag het potentiële gevaar van echtscheiding voor de maatschappij. Maar voor de opstellers van de *Code civil* was een terugkeer naar de oude situ-

Portret van Jean Étienne Marie Portalis (1745-1807), één van de vier opstellers van de *Code civil*.

Bron: <http://commons.wikimedia.org>.

komst tussen (om het revolutionaire jargon te bezigen) een burger en een burgeres. Vanuit deze natuurrechtelijk geïnspireerde visie was het huwelijk gespeend van enig spiritueel element. De traditionele katholieke leer stelde daarentegen dat het huwelijk een van de zeven sacramenten was, wat wil zeggen dat het een gewijde handeling was die de mens Jezus' genade kon verschaffen. De protestantse kerken namen een tussenpositie in door het huwelijk te beschouwen als een inzegening van een burgerlijke verbintenis.

Tot aan de stichting van de Franse republiek waren huwelijksvoltrekkingen in Frankrijk uitsluitend een zaak van de kerkelijke overheid. Wel bestond sinds 1787 een burgerlijk huwelijk voor protestanten die tot die tijd niet legaal in het huwelijk konden treden. Met de invoering van het burgerlijk huwelijk voor katholieken, op 20 september 1792, kwam het in Frankrijk tot een volledige secularisering van huwelijken, maar in feite betrof het een algemene toepassing van de wet uit 1787. De Franse revolutionairen beschouwden het huwelijk eenvoud-

De redacteurs van de *Code civil* waren van mening dat het huwelijk van oorsprong een biologisch gegeven was dat in latere tijden door de kerk moest zijn toegeëigend. Het natuurlijke huwelijk dat de redacteurs beoogden, moest het lichamelijke overstijgen: lust bracht man en vrouw weliswaar tot elkaar, maar de liefde vormde de ware basis voor een bestendig contract tussen toekomstige echtelieden.¹⁷ Bovenal benadrukte de redactie de morele en sociale aspecten van het huwelijk; het was een 'samenleving' tussen man en vrouw die van groot belang was voor de hele samenleving. Het was een soort kweekvijver van de staat – en bovendien een rechtshandeling die door de Schepper zelf zou zijn ingesteld.

Ondanks deze mooie woorden betekende de napoleontische huwelijkswetgeving het einde van het revolutionaire huwelijk dat was gebaseerd op de gelijkwaardigheid van man en vrouw. Met het huwelijk kreeg de bruidegom vrijwel volledige zeggenschap over zijn bruid. De inferioriteit van de getrouwde vrouw stond buiten kijf. Napoleon vergeleek het huwelijk

Deze Engelse spotprent door James Gillray uit 1799, getiteld "Exit liberté à la François! or Buonaparte closing the farce of Egalité", toont Napoleons machtgreep van 18 brumaire. Deze coup maakte inderdaad een eind aan de égalité die bij aanvang van de Franse Revolutie gepropageerd werd. Bonaparte moest de revolutie consolideren door haar meest progressieve hervormingen – zoals de toegenomen rechten voor Françaises – terug te draaien.

Bron: <http://commons.wikimedia.org>

atie ook uit den boze. Kerk en staat waren inmiddels officieel gescheiden en het stond burgers vrij elke religie te belijden. Een tussenweg, waarbij de overheid gestaag haar gezag inzake echtscheiding deed gelden, was gewenst.²³ Bovendien zag Portalis in dat echtscheiding in enkele gevallen een remedie was tegen ongelukkige huwelijken, en daarom van nut kon zijn zowel voor de echtelieden als voor de gehele maatschappij.²⁴

De redactie van de *Code civil* was zeer terughoudend wat echtscheiding betreft, alleen in uitzonderlijke gevallen mochten gebrouilleerde echtgenoten op deze noodgreep terugvallen. In de *Code civil* werd er daarom voor gekozen om echtscheiding toe te staan zonder de wet uit 1792 na te volgen. Onverenigbaarheid van karakters kon niet meer worden aangevoerd bij het aanvragen van een echtscheiding. Vervolgens was er de echtscheiding bij wederzijds goedvinden die, vooral omdat Napoleon zich hiervoor had ingezet, wel werd behouden in de *Code civil*. Wanneer het echtelijk samenleven onhoudbaar werd, moesten de man en vrouw de mogelijkheid behouden samen een einde te maken aan de huwelijksband. Maar echtscheiding was geen eenvoudige juridische procedure. De echtgenoot in kwestie moest bijvoorbeeld minstens 25 jaar oud zijn, en zijn vrouw minstens 21 jaar. Het huwelijk diende ten minste twee jaar eerder te zijn gesloten, maar na het twintigjarige jubileum was echtscheiding niet meer toegestaan. Bovendien moesten alle levende ouders en nakomelingen toestemmen in de scheiding. Daarna volgde een lange gang langs rechters en notarissen om de verdere juridische gevolgen te bepalen.

De wet uit 1792 onderscheidde zeven vast-

gestelde redenen die tot echtscheiding konden leiden. Deze werden in de *Code civil* teruggebracht tot drie: de veroordeling voor een ernstige misdaad, ernstige verkwisting, krenking of mishandeling en overspel. Dit wilde niet zeggen dat de echtscheiding vanzelfsprekend werd goedgekeurd, want de rechters mochten deze begrippen naar eigen goeddunken interpreteren. Vooral overspel zou het belangrijkste motief voor echtscheiding worden. Maar overspel betekende voor mannen iets anders dan voor vrouwen. De echtgenoot kon zonder meer scheiden van een overspelige vrouw. Alleen in het geval dat de gehuwde man in zijn eigen huis overspel pleegde, werd deze daad geclasseficeerd als een wettige reden om echtscheiding aan te vragen. Wanneer de man buitenshuis aan zijn gerief kwam, kon zijn echtgenote dit dus niet aanvoeren als wettige reden om te scheiden.

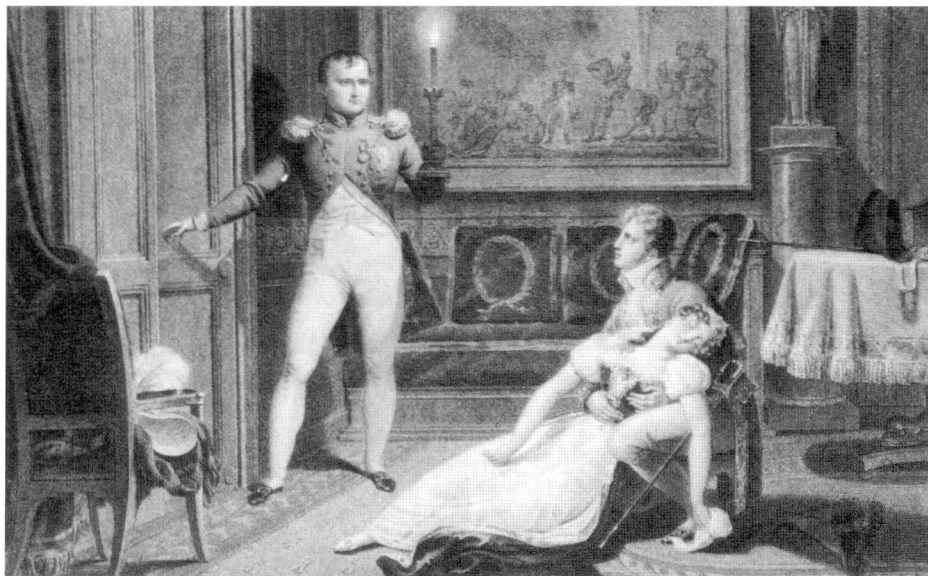
Naast echtscheiding bestond de mogelijkheid tot separatie, oftewel de scheiding van tafel en bed. Scheiding van tafel en bed was in Frankrijk met de wet van 20 september 1792 officieel verboden. Daar was ook weinig reden toe gezien het relatieve gemak waarmee men vanaf die tijd kon scheiden. Voor die tijd was de situatie omgekeerd: echtscheiding werd niet toegestaan, terwijl separatie onder strikte voorwaarden wel mogelijk was. Wanneer ernstige mishandeling, voortdurend overspel, pogingen tot moord of andere vormen van haat en nijd de echtelieden uiteen dreven, konden vrouwen bij de wereldlijke overheid een aanvraag indienen tot *séparation de corps et de biens*. Mannen werden geacht zich op eigen wijze van een lastige echtgenote te ontdoen, bijvoorbeeld door haar te verlaten of haar in een klooster te stop-

pen. Mocht de echtgenoot aantoonbaar kwistig met zijn geld zijn omgegaan of was hij veroordeeld voor een misdaad dan kon de vrouw ervoor kiezen alleen een scheiding van goederen aan te vragen.²⁵

Geheel in lijn met de wetgeving van 20 september 1792 waren de opstellers van de *Code civil* tegen separatie. In hun eerste opzet was alleen echtscheiding opgenomen. Onder druk van eerste consul Bonaparte veranderde dit. Een voordeel was, zo meende Napoleon, dat men uit respect voor het geloof een scheiding van tafel en bed kon aanvragen. Zo zou men zonder het huwelijks sacrament te schenden toch de positieve gevolgen van een scheiding kunnen ondervinden. Omdat een dergelijke regeling zou kunnen leiden tot verschillende onrechtmatigheden werden hoge eisen aan separatie gesteld. Een ontrouwe vrouw zou immers getooid met de naam van haar echtgenoot het bed kunnen induiken met andere mannen. In het ergste geval kon ze onechte kinderen te wereld brengen die tot de familie van haar man zouden gaan behoren – een ernstige aantasting van het 'kleine vaderland'. Om die reden werd overspel nadrukkelijk uitgesloten als wettige reden tot een scheiding van tafel en bed.²⁶

De *Code civil*: revolutionair of reactionair?

Het is frappant dat de Franse Revolutie, die moest zorgen voor vrijheid, gelijkheid en broederschap, uiteindelijk uitmondde in een dictatoriaal regime dat allerm minst streefde naar een egalitaire maatschappij. Het ideaal van het 'kleine vaderland' lijkt een goede verklaring te bieden voor de verslechtering van de juridische >>

Gravure "Divorce de Napoléon et Joséphine" door Charles Chasselat, circa 1840. In deze prent vertelt Napoleon Bonaparte zijn vrouw Joséphine de Beauharnais dat hij voornemens is van haar te gaan scheiden omdat zij hem geen kinderen kan schenken. Napoleon en Joséphine waren getrouwd van 1796 tot 1809.

positie van vrouwen in het begin van de negentiende eeuw. Gezaghebbende juristen als Tronchet en Portalis droegen dit familie-ideaal uit en wisten het te verzoenen met het katholieke geloof en het revolutionaire verleden. De zeer strenge wetten in de *Code civil* waren in belangrijke mate een reactie op de Franse Revolutie. Zodoende heeft de *Code civil* op veel punten grote macht gegeven aan mannen in het algemeen en vaders in het bijzonder. Zij waren de peilers waarop de keizer en de napoleontische bestuurders hun rijk wilden bouwen. Wanneer vrouwen en kinderen gehoorzaam blijven aan de gezinshoofden, is de maatschappelijke rust gewaarborgd.

Toch is het niet houdbaar om de gehele *Code civil* terug te voeren op deze denkbeelden. Naast Tronchet en Portalis waren vele anderen betrokken bij de totstandkoming van het wetboek. De voormalige revolutionair Camabacérés, de man van het *droit intermédiaire*, leidde veel van de discussies over de *Code civil* en kon zodoende aanzienlijke delen van het revolutionaire recht in het nieuwe wetboek integreren, en uiteraard heeft ook de keizer zijn stempel gedrukt op het wetboek. Napoleon zelf is gedurende de beraadslagingen over het wetboek minder strikt geweest in zijn afwijzing van het revolutionaire verleden dan de conservatieve juristen. Het was hem vooral te doen om het vergroten van zijn eigen macht, ten koste van de kerk en individuele burgers. De *Code civil* kan met recht een pregnante uiting van Napoleons dirigistische beleid genoemd worden. Onder zijn bewind kwam dan ook wetgeving tot stand die verregaande staatsingrepen mogelijk maakte.

Dit roept de vraag op of Napoleon de ideeën van Tronchet en Portalis over vrouwen heeft gedeeld. Het staat vast dat de keizer uitermate dubbelzinnig stond tegenover vrouwen. De Israëliëse psycholoog Avner Falk heeft in de door hem geschreven 'psychobiografie' *Napoleon against himself* de levensloop van Bonaparte aan een psychoanalyse onderworpen. De kern van Falks betoog is dat Napoleon vanaf

zijn vroege jaren een ambivalente relatie heeft gehad met vrouwen in het algemeen en met zijn moeder in het bijzonder. Napoleons gemengde gevoelens ten opzichte van zijn moeder waren het resultaat van het feit dat zijn moeder liever een meisje had gewild. Kleine 'Napoleone' werd door zijn moeder als een meisje behandeld en verwaarloosd in vergelijking tot zijn broers. Sommige psychologen achten het aannemelijk dat deze ervaringen hebben geleid tot Napoleons vrouwonvriendelijke optreden. Tezelfdertijd wijst Falk erop dat Napoleon zwakkere gezinsleden met zijn wetboek heeft willen beschermen. Jonge vrouwen mochten niet zomaar worden uitgehuwelijkt en kinderen moesten beschermd worden tegen ouderlijk misbruik.²⁷

De *Code civil* is kortom een complex document dat niet eenduidig te interpreteren valt. Bekeken vanuit het perspectief van de Franse revolutie was de napoleontische wetgeving bijzonder repressief, maar vergeleken met het ancien régime was het wetboek een enorme vooruitgang. De rechtspositie van vrouwen en kinderen was sterker dan vóór 1789. Hun rechten waren voortaan in heel Frankrijk gelijk. Bovendien was de macht van de kerk gebroken: alleen de staat mocht zich via de *Code civil* met het gezinsleven bemoeien. Autoritair én liberaal: de *Code civil* is het schoolvoorbeeld van de napoleontische politiek. ///

Noten:

- 1 Charles Jean François Tristan de Montholon, *Histoire de la captivité de Ste-Hélène, tome premier*. Brussel, 1846, p. 401.
- 2 Jean-Louis Halpérin, *L'impossible Code civil*. Parijs, 1992, pp. 30-31.

- 3 Philippe Sagnac, *La législation civile de la Révolution française (1789-1804): essai d'histoire sociale*. Parijs, 1971, pp. 48-50.
- 4 Joseph Goy, 'Code civil', in: François Furet en Mona Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française. Institutions et créations*. Parijs, 1992, pp. 133-152 en pp. 140-141.
- 5 René Foqué, 'De codificatie van het recht en het einde van de revolutie. Portalis en Sieyès', in: F. Stevens, *Revolutie en recht*. Brussel, 2000, pp. 111-140 en pp. 119-121.
- 6 J.-E.-M. Portalis, 'Discours préliminaire', in: P.A. Fenet, *Naissance du Code civil: la raison du législateur*. Parijs, 1989, p. 90.
- 7 Portalis, 'Discours préliminaire'..., p. 73.
- 8 Portalis, 'Discours préliminaire'..., p. 57.
- 9 Annie Jourdan, *L'empire de Napoléon*. Parijs, 2000, pp. 234-235.
- 10 Crane Brinton, *French Revolutionary Legislation on Illegitimacy, 1789-1804*. Cambridge, 1936, pp. 43-45 en pp. 48-49.
- 11 Eckhard Maria Theewen, *Napoléons Anteil am Code civil*. Berlijn, 1991, pp. 151-152.
- 12 Theewen, *Napoléons Anteil am Code civil*. Berlijn, 1991, p. 162.
- 13 Jean-Louis Halpérin, 'Le droit privé de la Révolution: héritage législatif et héritage idéologique', in: *Annales historiques de la Révolution française* 328 (2002) 2, pp. 135-151 en pp. 141-142.
- 14 Jacques Poumarède, 'L'invention de la démocratie domestique', in: Raymonde Monnier, *Citoyen et citoyenneté sous la Révolution française: actes du colloque international de Vizille 24 et 25 septembre 2004*. Parijs, 2006, pp. 237-244 en p. 238.
- 15 In dit artikel heb ik verwijzingen naar de precieze wetsartikelen in de *Code civil* achterwege gelaten. Wie daarin geïnteresseerd is verwijs ik naar hoofdstuk vier van Martijn van der Burg, *Nederland onder Franse invloed. Culturele overdracht en staatsvorming in de napoleontische tijd, 1799-1813*. Amsterdam, 2009.
- 16 Sagnac, *La législation civile...*, pp. 254-255.
- 17 Portalis, 'Discours préliminaire'..., pp. 53-55.
- 18 Jacques Godechot, *Les institutions de la France sous la Révolution et l'Empire*. Parijs, 1951, p. 637.
- 19 Halpérin, Jean-Louis, *L'impossible Code civil*. Parijs, 1992, p. 149.
- 20 Halpérin, Jean-Louis, *L'impossible Code civil...*, p. 192.
- 21 Marcel Garaud en Romuald Szramkiewicz, *La Révolution française et la famille*. Parijs, 1978, pp. 87-89.
- 22 Halpérin, *Le droit privé de...*, p. 140.
- 23 James F. Traer, *Marriage and the Family in Eighteenth-Century France*. Ithaca en Londen, 1980, p. 168.
- 24 Portalis, 'Discours préliminaire'..., pp. 61-63.
- 25 Julie Hardwick, 'Seeking Separations: Gender, Marriages, and Household Economies in Early Modern France', in: *French Historical Studies* 21 (1998) 1, pp. 157-180 en pp. 158-161.
- 26 Theewen, *Napoléons Anteil am Code...*, pp. 149-150.
- 27 Avner Falk, *Napoleon Against Himself: a Psychobiography*. Charlottesville, 2007, p. 89 en p. 214.

Martijn van der Burg (1980) is als onderzoeker werkzaam bij de Universiteit Leiden. Hij promoveerde in 2007 aan de Universiteit van Amsterdam op een proefschrift over de culturele overdracht tussen Nederland en Frankrijk in de napoleontische tijd. Begin dit jaar verscheen de handeldeditie van zijn proefschrift 'Nederland onder Franse invloed' bij uitgeverij De Bataafsche Leeuw.